

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

КАТЕДРА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

АВТОРЕФЕРАТ

На дисертационен труд

за придобиване на образователна и научна степен “доктор“

в област на висше образование 2. Хуманитарни науки

Професионално направление 2.2.История и археология

на тема

Книгоиздаването в социалистическа България:

процеси и политики (1944-1956)

Докторант:

Маргарет Николаева Поппетрова

Научен ръководител:

проф.д-р Евгения Калинова

София

2022

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на заседание на катедра „История на България“ в Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, проведено на 25 януари 2022 г. от 13:00 ч. Състои се от увод, изложение в три глави, заключение, приложения и библиография с общ обем 328 страници.

Публичната защита на дисертацията ще се състои на..... 2022 г. отч.
В.....

на открито заседание на научното жури в състав:

доц. д-р Румяна Маринова – Христиди

проф.д-р Евгения Калинова

проф. дин Любомир Огнянов

проф.д-р Марийка Радева

доц. д-р Наталия Христова

I. Обща характеристика на дисертационния труд

I.1. Основания за темата

Изборът на темата е обусловен от факта, че периодът 1944-1956 г. е от изключително значение за развитието на българското книгоиздаване. В тази сфера се извършават дълбоки цялостни промени, които засягат не само собствеността и структурата на книгоиздателската система, но и профила на издаваните книги, възможностите за достъп до книгоиздаването на автори и произведения. Осъществява се интензивен процес на преминаване от частно към държавно книгоиздаване, на трансформиране (закриване и окрупняване) и модернизация на печатната база и на редуциране и профилиране на издателствата. Най-съществената промяна е, че се преминава от относително частично независимо (в годините на преход 1944-1947 г.) към изцяло направлявано (дирижирано), контролирано и цензурирано книгоиздаване.

За първи път в историята на страната сферата на книгоиздаването попада под действително всеобхватно влияние на политически фактори, както външни, международни, така и вътрешни, от национален мащаб. В годините преди това книгоиздаването проявява чувствителност към различни политически настроения и нагласи. То се влияе от политически промени, но тези промени са времево ограничени в моментния дневен ред. При това идеологическите претенции на авторитарния режим не отиват по-далече от просветната сфера и печата.

Ситуацията напълно се променя след есента на 1944 г. За това има редица обективни причини. Първата е, че България е окупирана и се намира под режим на примирие, състояние, което рязко променя политиката на страната и ориентацията на обществото. По силата на Съглашението за примирие като нов фактор в българския обществено-политически живот се появява Съюзническата контролна комисия (СКК). Вторият важен фактор е водещата позиция на Комунистическата партия в коалицията Отечествен фронт, гарантирана от тесните идейни и организационни връзки на организацията със Съветския съюз, в чиято сфера е оставена страната. Комунистите налагат твърд антифашистки курс, в който включват борба с буржоазната идеология, както и антимоноархически и антикапиталистически настроения. Новата ситуация фактически

служи за изходна позиция на процеси на интензивни трансформации в книгоиздателската сфера. С установяването на курс към изграждане на режим по съветски образец се преминава към цялостна промяна в книгоиздателската сфера. Създаването на новото книгоиздаване преминава през няколко фази и в края на разглеждания период вече съществува книгоиздателска система, която, в общи линии, се запазва до края на управлението на комунистическата партия – 1989 г.

Процесите по изграждане на тази нова, определяна от съвременниците ѝ като „социалистическа“, книгоиздателска система са останали извън вниманието на изследователите. Това определя и избора на темата за дисертационната работа.

Основната теза в дисертацията е, че книгоиздаването е сред основните сегменти от културната политика и културния живот на страната. То е елемент от идеологията на установения след есента на 1944 г. режим и е обект на политическо въздействие. Изложението представя как се формира и осъществява целенасочена политика за превръщане на книгоиздателската сфера във важен елемент от идеологическата, пропагандната и образователната дейност на държавата. Постигането на пълен контрол над книгоиздателския сектор е сложен процес, съчетаващ административна принуда, организационни мерки, идеологически натиск.

Акцентът при разглеждането на темата е поставен върху политиките в областта на книгоиздаването и участието на сектора във формирания от Комунистическата партия обществен дневен ред.

Характерът на новото книгоиздаване е представен с примери от отделни видове издания, както и с практиката на няколко водещи издателства. Използваните примери са подбрани с цел да покажат основни тенденции в развитието на книгоиздателския сектор в условията на идеологическо и административно въздействие над него.

xxx

Заглавието на дисертацията („Социалистическа България“) – избрано е популярно, широко разпространено понятие; то е условно, но може да се приеме като общо

обозначение за периода на т.нар. „народна демокрация“ (преходния период) и последвалото установяване на режим от сталински тип.

I.2. Хронологически рамки

Темата обхваща период от 12 години, от последните четири месеца на 1944 г. до края на 1956 г. За начало е избрана втората половина на 1944 г., или по-точно преврата, извършен на 9 септември 1944 г., събитие, което може да се приеме като начало на дълбоки, цялостни промени в българското общество.

Краят на изследвания период е 1956 г. – това е популярен, широко разпространен времеви маркер; условна граница, свързана с важни за книгоиздателската сфера фактори – XX конгрес на КПСС и развенчаването на култа към Сталин, Априлския пленум на ЦК на БКП и в конкретен план по отношение на книгоиздаването – закриването на Главлит.

Вътре в тези рамки са обособени три основни периода, на които са посветени съответно трите глави на дисертацията: 1944–1948, 1948–1952, 1952–1956 г.

I.3. Цели, задачи, методология

Цел на работата е да се покаже как „политическият императив“ (определение на Евгения Калинова) обуславя промените в сферата на книгоиздаването и книгоразпространението (създаване на централизирана „окупнена“ полиграфическа и книгоиздателска система, въвеждане на мерки по контрол над печатната продукция, включително създаването на специализирана цензурна институция). Това изисква да се представи една цялостна картина на основните тенденции в развитието на книгоиздаването в динамична обществена среда и в сложна ситуация на преход, последван от радикални промени.

Периодът е ключов, защото тогава се установява книгоиздателска система със специфична организация, логистика и контрол, която в основни линии запазва механизмите си на функциониране до края на комунистическия период в 1989 г. Тази специфика определя и задачите, свързани с целта на работата.

Задачи. Основната задача е да се изследва развитието на книгоиздаването, като се покажат основните етапи през които то преминава в периода 1944–1956 г.

Следващата първостепенна задача е да се открият спецификите на процесите, които протичат в тази сфера, факторите, които ги определят, основните тенденции в организирането на книгоиздаването.

Доколкото от есента на 1944 г. в страната има режим, който има амбицията да постави под контрол, да ръководи и направлява целия общественно-политически живот на страната, следващата задача е да се изясни отношението на управляващите към сферата на книгоиздаването.

Да се проследи създаването и да се изясни дейността на институциите, които ръководят и контролират, е също задача, която стои пред изследването. Тя произтича от факта, че с установяването на режима на Отечествения фронт книгоиздаването попада под двойно подчинение – ЦК на БКП, съответните ведомства като Министерството на пропагандата/на информацията и изкуствата, Комитета за наука, изкуство и култура, Министерството на културата, а малко по-късно и на институции, които непосредствено го организират – Държавното полиграфическо обединение, Главната дирекция на полиграфическата промишленост, издателствата и търговията с печатни произведения.

Представянето на формите и методите на контрол и на осъществяване на цензура е необходимо условие за представянето на цялостна картина на процесите в сферата на книгоиздаването.

Не на последно място стои и задачата, да се покаже как политиките в сферата на книгоиздаването се проявяват в отделни негови области – при издаване на българска класическа и съвременна литература, на учебници и на научнопопулярни книги, по отношение на преводната литература и на илюстрацията и художественото оформление на книгите.

Методи и подходи. При разработката на темата са приложени следните методи и подходи:

- анализ на документацията – преди всичко на първични документи (архивни и публикувани), както и на библиографски данни;
- систематизиране на статистически сведения и обработката им;
- библиометричен анализ;
- преглед на книгоиздателска продукция *de visu*.

I.4. Използвани източници.

По темата съществува значителен масив архивни документи главно от ЦДА, от фондовете на Министерството на информацията и изкуствата, КНИК, Министерския съвет, ЦК на БКП, на Полиграфиздат, на Главлит, на някои от основните издателства като „Народна просвета“, „Български писател“, „Профиздат“, „Народна култура“, „Хемус“ и др. Те позволяват в значителна степен да се възстанови процеса на изграждане на социалистическото книгоиздаване, ролята на Комунистическата партия и изпълнителната власт за формиране на тематиката на издателствата, за провеждането на идеологически кампании, налагане на форми на контрол и др. По някои аспекти на темата съществува дори детайлна документална информация: годишни издателски планове, отчети за издателска продукция, списъци на прегледани библиотечни материали, подлежащи на забрана или одобрение.

Значителен е и масивът от публикувани документи, които позволяват да се възстанови обстановката, при която се развиват процесите в областта на книгоиздаването (например изданията на Държавна агенция „Архиви“, съставени от Любомир Огнянов, които съдържат базови документи за периода).

Картината допълват публикуваните документи, материали от пресата и други свидетелства, отразяващи ситуацията в средите на писателите (идеологически кампании, репресии, цензура и др.). Мемоари на културни дейци (например Чудомир, Константин Константинов, Борис Делчев) запълват липсата на информация за това как се възприемат процесите в сферата на книгоиздаването.

Важен източник на систематизирана информация са библиографиите: общи (на българските книги, на българската художествена литература и критика от Попилиев, на преводната съветска книга, на чуждата преводна литература, както и на преведените книги от български автори на чужди езици), персоналните библиографии на писатели като Стилиян Чилингиров, Добри Немиров, Петър Динеков и др., на издателската продукция на „Народна просвета“, „Български писател“, „Профиздат“ и др. Те съдържат добре систематизирана подробна информация, която позволява да се илюстрират количествените измерения на книгоиздателските процеси.

Много информация, особено за преходния период, съдържа периодичният печат: вестниците на управляващите и на опозиционните партии като „Работническо дело“,

„Отечествен фронт“, „Литературен фронт“, „Изгрев“ (на „Звено“), „Знаме“ (на Демократическата партия), „Свободен народ“ (на опозиционната Социалдемократическа партия). Нейното значение е преди всичко в това, че позволява да се открие актуалният дневен ред в условията на относителен и ограничен плурализъм, ситуацията в преходния период. Особено важен източник на сведения за развитието в сектора на полиграфията, книгоиздаването и книгоразпространението е сп. „Полиграфия“.

Като източник на сведения в работата са използвани и самите обекти на книгоиздаването: печатна продукция на различни издателства („Български писател“, „Народна култура“, „Народна просвета“, „Профиздат“, „Детиздат“ / „Народна младеж“, издателството на БРП /к/).

I.5. Историография

Темата на дисертационната работа е неравномерно представена в историографията. Процесите в областта на книгоиздаването са извън интереса на изследователите. Историографската картина е едностранчива; в нея преобладават публикациите, които отразяват формите на унифициране, контрол, ограничения и репресии, а не на самите структурни, организационни и други процеси в книгоиздаването.

Съществуват базови изследвания (на Иван Еленков, Евгения Калинова) върху културната политика в периода 1944–1989 г., които очертават общи тенденции, рефлектиращи и върху сферата на книгоиздаването.

Основно проучванията са съсредоточени върху ситуацията в писателските среди (Съюза на българските писатели) и политиката на Комунистическата партия към тях (Владимир Мигев, Пламен Дойнов). Друг тематичен кръг, обект на интензивно изследователско внимание, са проявите на цензура (Весела Чичовска, Илко Пенелов). Публикациите на посочените автори са опорни точки при всеки анализ на ситуацията в културната област, съответно, макар и косвено, при книгоиздаването в периода, който се представя в дисертацията.

I.6. Структура на работата

Съдържанието на дисертацията е структурирано в увод, три глави със съответните параграфи, заключение, списък на ползваната литература, приложения. Главите

представят хронологично три периода. Аргументи за предлаганото разпределение на съдържанието дават спецификите на развитието в сферата на книгоиздаването. Същността на първия период е на преход, на втория – на утвърждаване и развитие и на третия – на затвърждаване на постигнатото развитие и на начало на промяна.

В отделните глави са изведени тематични акценти. За илюстриране на процесите в областта на книгоиздаването са разгледани основни направления в книгоиздаването като:

- характерът на новия дневен ред, отразен в издаваната литература чрез теми, сюжети, формулировки, преиздания и тиражи;
- издаването на идеологическа книжнина (класици на марксизма-ленинизма, трудове на съвременни български и съветски политически дейци);
- публикуване на учебници, учебна и популярна литература (основната дейност на Държавно издателство „Народна просвета“);
- публикуване на българска класическа и съвременна художествена литература (осъществявано преди всичко от издателство „Български писател“); дейността на издателството отразява актуалната тематика на художествената литература, политиката към книжовното културно наследство, процесите на приобщаване на отхвърлени писатели;
- превеждането на чужда литература, което е изцяло в зависимост от идеологически съображения; този акцент в тезата позволява да се открие ролята на политическата конюнктура при избор на автори, произведения и дори на отделни национални literaturи за превод;
- превеждането на съветска художествена литература (и учебна, и научно-популярна); чрез тази тема се представя и силното присъствие на съветската тема в сферата на книгоиздаването;
- преводите от български на чужди езици, чрез които се показва кои писатели и теми са актуални (и допустими) за режима за представяне пред чужда аудитория;
- художественото оформление и илюстрацията на книгите – аспект, който отразява политическия дневен ред и съветското влияние в книгоиздаването; той може да послужи и като пример за качествената промяна в това направление в сравнение с периода преди 1944 г.;
- основно внимание е отделено на публикуването на художествена литература поради факта, че тя е натоварена от режима със задачата да участва активно в процеса на

създаването на новия тип читател (а чрез това – на новия човек–строител на социализма); чрез нея се осъществява интензивна пропаганда на идеологията на режима и се налага новият обществен дневен ред.

II. Съдържание на дисертационния труд

II.1. Въведение

Във въведението последователно са разгледани значението на темата и причините за избирането ѝ; изворовата основа на дисертацията, състоянието на историографията. Представени са хронологията и периодизацията, следвани в проучването, както и избраната структура на изложението.

II.2. Първа глава: „Книгоиздаването в преходния период 1944 – 1948 г.“

Главата отразява времето на преход, периода на т.нар. „народна демокрация“, четирите години, когато едновременно съществуват старите книгоиздателства, които запазват своя профил и активно се проявяват множество новосъздадени, които в основни линии налагат и новия политически дневен ред. Процесът завършва в началото на 1948 г. с ликвидиране на частното книгоиздаване.

Времето от преврата на 9 септември 1944 г. до края на 1947/началото на 1948 г. може да се определи като обособен преходен период. Неговият край е маркиран с дълбоки промени – национализацията, пълното ликвидиране на опозицията, подмяната на основни институции от културната сфера (Министерството на информацията и изкуствата, Камарата на народната култура) с нов и с широки правомощия орган – Комитет за наука, изкуство и култура. Специално по отношение на книгоиздаването краят на периода трябва да се фиксира към пролетта на 1948 г. с нормативното ликвидиране на частното книгоиздаване.

Спецификата на този период произтича от двата паралелни процеса – съществуването на старите книгоиздателства (които носят утвърдената традиция в книгоиздаването) и дейността на новите, които налагат нов дневен ред и тематика. В края на периода се изгражда и нова структура – Комитет за наука, изкуство и култура, която поставя под своя контрол сферата на книгоиздаването.

В първия параграф „*Наследството: книгоиздаване в навечерието на промяната*“ е направен преглед на състоянието на сектора в самото начало на 40-те години. Открити са водещите тенденции при публикуване на българска и преводна литература, акцентирано е върху дейността на основните книгоиздателства и издателски поредици. В навечерието на политическата промяна от септември 1944 г. българското книгоиздаване разполага с обособени аудитории, познава и успешно усвоява добрите чуждестранни практики, има свои собствени традиции. Макар и специфично, осъществява се и профилиране на издателствата. В полето на книгоиздаването работят над 120 фирми. Читателската публика е сравнително ограничена, тиражите са малки. Качеството на изработка при много от издателствата е на ниско ниво. Обратно, водещите десетина издателски фирми насочват сектора към модернизация.

Основната тежест на изложението пада върху **параграф втори** – „*Новата политическа реалност: държавни инициативи и обществени тенденции (1944 – 1948 г.)*“. В него се анализира новата политическа реалност и спецификите на културния живот в условията на режима на Отечествения фронт (на „народна демокрация“).

Изложението е разпределено в три подпараграфа. Те акцентират съответно на държавната политика в сферата на книгоиздаването, на развитието на книгоиздателския сектор и на процеса на ликвидиране на частното книгоиздаване (есента на 1947 - пролетта на 1948 г.) Периодът е много динамичен – наситен с поредица от държавни инициативи и едновременно с тях – изключителна активност на частни издатели, обществени организации, отделни групови издателски инициативи. Прекратяват дейност значителен брой от старите книгоиздателства и се появяват десетки нови издателски фирми: нови частни издателства, издателства на обществени организации. Само в столицата се наброяват над 130 подобни издателски колектива.

През преходния период се забелязва подчертан стремеж литературното производство и книгоиздаването да бъдат поставени под политически контрол. За отечественофронтовската власт и специално за комунистите културата има първостепенна функция за социална мобилизация и за популяризиране на режима на ОФ. Водещата тенденция за промяна е изразявана от БРП/к/, която разглежда културната сфера като „идеологически фронт“. Този процес се осъществява на приливи и отливи, доколкото общото политическо развитие в страната налага на Комунистическата партия да променя

няколко пъти своята тактика. Не бива да се подценява и външният фактор: неуреденото международно положение на страната, присъствието на СКК, съмненията, които нарастват в средите на някои западни държави към характера на процесите в източноевропейските страни.

Основен участник в процеса на формиране на нова културна, в това число и издателска, политика на страната е Министерството на пропагандата (по-късно – Министерство на информацията и изкуствата). Ръководено от опитния Димо Казасов и ползващо се с подкрепата на Народния съюз “Звено”, коалиционен партньор в правителството на ОФ, министерството не проявява особена активност по отношение на книгоиздаването. Неговата контролна функция се свежда да периодичните чистки на библиотеките и до предоставянето на хартия на книгоиздателствата.

Характерно за периода 1944 – 1947/началото на 1948 г. е съществуването на двете едновременно действащи системи – на свързани с новия режим издателски инициативи и на традиционните частни книгоиздателства. Тези две системи изразяват и две тенденции в книгоиздаването. Първата съчетава държавни и обществени инициативи. В самото начало на 1945 г. е създадено и първото държавно издателство – към Министерството на народното просвещение. Появяват се и различни, обвързани с Комунистическата партия, свързаните с нея организации и с други отечественофронтовски партии издателски инициативи. Извършва се и промяна на циркулиращата в страната литература. Това става по пътя на изземване на фашистка, авторитаристка, монархическа, националистическа и сродна литература и чрез наводняване на пазара с литература с комунистическо, антифашистко, антимонархическо, левичарско съдържание, както и чрез интензивно превеждане на съветска художествена и идеологическа литература (трудове на Ленин и Сталин, текстове за Отечествената война, социалистическото строителство и др.). Тези издателски инициативи фактически въвеждат нови теми и сюжети, които отразяват идеологията на Комунистическата партия, нейните основни пропагандни постановки за момента: партизанското движение, борби против фашизма, реакцията и експлоатацията, антимонархическа литература, а по-късно – темите за „свободния колективен труд“.Още от есента на 1944 г. се въвежда практиката на периодичното изземване на литература по политически причини, които с времето се променят, но политическото мотивиране на процесите се задълбочава.

Едновременно с това започва интензивна пропаганда на съветската наука и култура чрез усилено публикуване на преводна съветска литература от всички области на живота. С времето тази тенденция се засилва: съветската художествена литература измества всички други преводни литератури, а съветската обществено-политическа и научна литература в значителна степен започва да доминира в издателската продукция. Проявява се и тенденцията българските учебници да бъдат заменени с преводни от руски език.

За ограничаване инициативата в частната книгоиздателска сфера и за поставянето на книгоиздаването под идеологическия контрол на Комунистическата партия се действа в две посоки. Първата е на постепенно овладяване на всички интелектуални среди и техните организации. Особено ясно се чувства това по отношение на Съюза на българските писатели. Втората тенденция е на постепенно ограничаване дейността на частните издателства и изтласкването им от книгоиздателската сфера чрез административни мерки. Практиката показва, че някои от частните книгоиздатели се съобразяват и се нагаждат силно към конюнктурата, други следват естествените промени в литературните вкусове и не проявяват интерес към новите политически и естетически идеи. Анализът на програмите на някои от частните издателства („Хемус“, „Чипев“) и поредици („Златни зърна“, „Мозайка“, „Световни автори“) показва, че тези издатели следват тенденциите на пазара, своите собствени вкусове и предпочитания и не оказват никакво противодействие на официално налаганите разбирания за това каква трябва да бъде издаваната на български литература.

В резултат на дейността на частните книгоиздателства през разглеждания период на български език излизат забележителни съчинения на западната литература – на Джон Стайнбек, Ърнест Хемингуей, Джон Голзуърти, Ивлин Уо, Андре Морао, Стефан Цвайг. Детско-юношеската книжнина се обогатява с нови издания на Майн Рид, Карл Май, Жюл Верн и др. Широко са разпространени произведенията на Иван Вазов, Пенчо Славейков, Йордан Йовков, Елин Пелин, Чудомир. Популяризира се историята на българската литература чрез книгите на Малчо Николов, Георги Константинов и Иван Богданов. Утвърждава се научното дело на загиналия по време на войната срещу Германия социолог Иван Хаджийски.

Противно на някои публицистични твърдения за пълно изтласкване на старата интелигенция и за повсеместен терор срещу нея, в разглеждания период публикуват

писатели като Елисавета Багряна, Дора Габе, Елин Пелин, Константин Константинов, литературни историци като Малчо Николов и Георги Константинов, историци като Иван Орманджиев, Иван Пастухов и Иван Дуйчев. Не публикуват фактически авторите, които са убити без съд през есента на 1944 г., съдените от „Народния съд“, както и такива, които са въдворени в лагери, изселени или репресирани по някакъв друг начин. Но дори съденият Михаил Арнаудов публикува предговори към съчиненията на Иван Вазов. Всичко това показва, че в сферата на книгоиздаването съществуват известни възможности за избор, за отстояване на разбираня, за кадрова политика. Явлението е характерно за режима на „народната демокрация“ с нейния преходен характер, който позволява известен, бързо ограничаващ се плурализъм.

Със засилването на претенциите на Комунистическата партия да заеме цялата власт в страната все повече се очертават различията между частните книгоиздателства и средите, свързани с тях, и книгоиздателствата, които носят новите политически разбираня. Частното книгоиздаване пречи за пълното налагане на комунистическата идеология. То не отговаря и на разбирането за развитие на държавно регулирана и направлявана икономика. Има и своя аудитория, чиито интереси обслужва. Нищо от това не отговаря на разбиранята на управляващите страната сили. В самият край на 1947 г. в ръководството на БРП/к/ се взема решение за ликвидиране на частните полиграфически предприятия, за премахване на частните книгоиздателства и създаване на система от малко на брой издателства – държавни и на обществени организации.

Преходният период завършва в началото на 1948 г. с ликвидиране на частното книгоиздаване. Неговият край е маркиран с дълбоки промени – национализацията, пълното ликвидиране на опозицията, подмяната на основни институции от културната сфера (Министерството на информацията и изкуствата, Камарата на народната култура) с нов, с ясно дефинирани ръководни и контролни функции орган – Комитета за наука, изкуство и култура.

Параграф трети *„Профил на издаваната преводна и българска художествена литература през преходния период“* представя няколко основни направления в книгоиздаването през преходния период: преводната съветска и друга литература, публикуването на произведения от българското литературно наследство и на съвременни

автори, научно-популярните издания, появата на нова тематика при художествената литература.

Прегледът на издателската продукция дава основание за извод, че спецификата на този период произтича от двата паралелни процеса – продължаващата активност на старите книгоиздателства (които носят утвърдената традиция в книгоиздаването) и дейността на новите, които налагат нов дневен ред и тематика. Така например, при преводната литература частните издателски фирми поддържат установената практика да се превежда най-нова, актуална художествена (но като ограничен брой заглавия научно-популярна и научна) литература от френско-, англо- и немскоезични автори, както и от писатели от скандинавските държави. Благодарение на тяхната активност през 1946 г. е установен своеобразен връх (за периода от 1944 до началото на 70-те години), в превода на книги от английски, френски, немски и италиански език.

Новосъздадените издателства са основните разпространители на преводна съветска литература. Те публикуват художествена литература и публицистика в тиражи, значително по-големи от тези, с които работят издателите на книги от западни автори. Още по-големи са тиражите за политическата литература, превод от руски. Много бързо се очертава тенденцията в общественото пространство да доминира съветска обществено-политическа и художествена литература. Интензивно се превеждат книги за „Отечествената война“, социалистическото строителство, произведения на съветски политически дейци, философска и научно-популярна литература.

Публикуването на произведения от българското литературно наследство продължава да е приоритет на книгоиздателство „Хемус“, което полага значителни усилия да популяризира произведенията на български писатели. Други издателства и полиграфически фирми публикуват значително количество книги от съвременни български автори.

Много бързо сред българската художествена литература се разпространяват (като количество заглавия и като тиражи) произведенията, които отразяват новия дневен ред, налаган от управляващите. Новата тематика се проявява първоначално като антифашистка, просъветска, последвана от темата за новото, което е настъпило: промените в селото, колективния живот, свободния труд, индустриализацията, бригадирското движение, за героите на труда и др.

II.3. Втората глава „Създаване на социалистическото книгоиздаване 1948 - 1952 г.“ разглежда времето на създаване и налагане на новата организация на книгоиздаването

Първият параграф „*Политическият контекст*“ е разделен на два подпараграфа. В първия са разгледани процесите в политическата област, идеологическите концепции и административни решения, които обуславят промените и развитието в културната сфера, както и отпечатъка на наложения от Комунистическата партия политически модел върху културния живот като цяло. Отделено е внимание на отношението на управляващите към интелигенцията и особено към писателските среди.

Вторият подпараграф акцентира върху идеологическия контекст на книгоиздаването. В него се разглеждат условията, при които книгоиздаването се превръща в една от най-важните сфери на идеологически контрол и унифициране. То е поставено изцяло в служба на Комунистическата партия. В него постепенно се налага силното присъствие на идеологически постановки, култ към Съветския съюз и неговото партийно ръководство, към Българската комунистическа партия и лидерите ѝ. Този процес е и част от превръщането на литературата и науката в поле на идеологическа борба.

Формирането на социалистическото книгоиздаване се осъществява в динамична обществено-политическа и стопанска ситуация на изграждане на системата на държавна икономика и дирижиран, контролиран и силно идеологизиран обществен живот, детерминирани от идеологията на Комунистическата партия и поставени под държавен контрол. Съществени характеристики на ситуацията са: въвеждане на плановото начало (система на планиране, отчетност, въвеждане на норми); превръщане на идеологическите постановки в догми; заимстване на организационни форми, идеологически постановки и опит от практиката на Съветския съюз; поставяне на всички сфери на обществен живот под ръководството и контрола на Комунистическата партия.

Управляващата Комунистическа партия въвежда в сферата на българското книгоиздаване (както и във всички други сфери на живота) идеологически модели на обяснение, оценка и поведение. За върховна ценност се обявява комунистическата идеология, а за ориентир, към който трябва да се стреми българската наука, култура и изкуство, се предлага примерът на съветската наука и култура.

Важен фактор с трайно и силно значение за проявите на културен живот е въвеждането на изискването за опазване на държавната тайна (закон от септември 1948 г. и списък на темите, попадащи под забраната на този закон – март 1951 г.).

Параграф втори, „Държавната книгоиздателска система“ е разделен също на два подпараграфа. В изложението са обособени два подпериода: първи – от лятото на 1948 до лятото на 1950 г., когато се формира системата и се създава специализирано ведомство „Главна дирекция на издателствата, полиграфическата промишленост и търговията с печатни произведения“ и втори – от лятото на 1950 до края на 1952 г., който представлява фаза на установяването и развитието на новата организация на книгоиздаването.

Поредица от нормативни актове определя посоката на развитие на книгоиздаването в условията на изграждания режим от сталински тип. През март 1948 г. е създадено държавно полиграфическо обединение, с което се прави решителна стъпка по реорганизиране на полиграфическите предприятия. През май се създава Държавно издателство „Наука и изкуство“ и е приет указ за книгоиздателствата, а през юли влиза в сила наредба на Комитета за наука, изкуство и култура за ликвидиране на частните книгоиздателства. През март 1949 г. се приема закон за книгопечатането, последван през май от Правилник за упражняване на книгоиздателската дейност от държавата, от кооперативни и обществени организации с нестопанска цел; през януари 1950 г. е приет и Правилник за приложение на Закона за книгопечатането. Така се изгражда системата на държавното книгоиздаване. Тя се базира на нова организация на полиграфията: национализиране на полиграфическите предприятия и тяхното реструктуриране и „окупняване“, въвеждане на нови техники и технологии. Процесът на трансформация на отделните предприятия в полиграфската област се осъществява на етапи. Едновременно с цялостното реструктуриране на полиграфската база се осъществяват промените в областта на книгоиздаването. В параграфа са открити промените по отношение на организацията на книгоиздателското дело.

Ликвидирането на частната полиграфическа дейност и книгоиздаване през пролетта на 1948 г. създава възможности за изграждане на профилирано, с модернизираща се полиграфическа база книгоиздаване.

След закриване на частните книгоиздателства започва постъпателен процес на изграждане на държавната издателска система, която преминава през няколко фази. На мястото на съществуващите над 120 издателства се създават по-малко от двадесет, по-големият брой от които са държавни, а други са обвързани с обществени организации. Между тях са „Наука и изкуство“, „Народна младеж“, „Народна култура“, Български писател“– фирми, които създават основната продукция на научна и художествена литература в страната през следващите четири десетилетия.

За дейността на новата система на книгоиздаване отсъществено значение е създаването на Главната дирекция на издателствата, полиграфическата промишленост и търговията с печатни произведения (юни 1950 г.), която фактически осъществява процеса на синхронизиране на работата на полиграфическия сектор с този на книгоиздаването и на книгоразпространението.

Групирането на различните полиграфически предприятия и създаването на тяхна основа на модерна високотехнологична полиграфическа база дава възможност за подем на книгоиздаването. Осигурява се възможност за много по-голяма производителност (високи тиражи), качество при изработката на книжните тела, превръщане на книгоиздателската дейност в модерен технологичен процес с щатни, профилирани в работата си сътрудници: редактори, коректори, оформители. Въвеждат се критерии и показатели за коригиране, редактиране, техническо оформление, художествени решения и др. Заимстването на методи и практики от съветската полиграфическа и книгоиздателска система съдейства за бързото реорганизиране на българското книгоиздаване.

В сектора протича процес на модернизация, който отговаря на изискванията на управляващите за увеличаване на издателската продукция и масовизиране на четенето. Започва публикуване в тиражи няколко пъти по-високи от тези, достигнати до средата на 40-те години, нормират се цените, въвежда се система от нормативи за печатането, коригирането, редактирането, техническото оформление, художествените решения и др. Профилираната и редуцирана издателска система, освен че има редица преимущества по отношение на въвеждане на нови технологии, лесно се поддава на ръководство и контрол. Реформите в книгоиздателската сфера имат обаче преди всичко за цел книгоиздаването да се унифицира, да се пресекат възможностите за публикуване на текстове, недопустими за режима.

Ограничаването на възможностите за публикуване ограничава и потока политически натоварена литература от български автори. В значителна степен се затварят вратите не само пред буржоазни писатели или пред такива, които не се вписват в новите теми на деня, но и пред многобройните ентузиазирани действителни или мними поддръжници на комунистическите идеи и на налагания от комунистите режим. Със силното редуциране броя на издателствата рязко намаляват изданията, които спонтанно изразяват възторг и демонстрират приобщаване към новия дневен ред. Тази тенденция е заменена от създаването на унифицирана по съдържание издателска продукция.

Успехите на книгоиздаването са едната страна на ситуацията. Другата е премахването на възможността за свободен избор от страна на издателствата, безапелационното отхвърляне на ръкописи, забраняването на разпространението и изземване на книги от книжарската мрежа, антиквариата и библиотеките, политическото и административно преследване на автори на книги, публичните кампании чрез рецензиране или други форми на въздействие. Още в началото на 50-те години над процесите на книгоиздаване е установен тотален контрол.

С известна условност може да се приеме, че държавната книгоиздателска система добива окончателен вид към втората половина на 1952 г., по същото време приключва окончателното ликвидиране на дейността на частните книгоиздателства.

Параграф трети – „*Профил на издаваната литература*“, разглежда четири аспекта от ситуацията през периода 1948 –1952 г. На първо място е изведен въпросът за същността на новия обществен дневен ред, отразен чрез печатната продукция. Следващият акцент е поставен върху дейността на издателство „Народна просвета“ по време на най-силна проява на новите идеологически тенденции в образованието.

Разгледана е и издателската продукция на „Български писател“, издателство, което в самото начало на 50-те години оформя окончателно своя облик, който в основни линии се запазва до края на социалистическото книгоиздаване. Последният подпараграф проследява мястото на съветската литература в общия книгоиздателски процес.

Новият дневен ред се формира постепенно още през преходния период, но в края на 40-те години вече може да се говори за набор от теми, сюжети и образи, които характеризират издаваната литература като: социалните борби, Септемврийското

въстание, партизанското движение; комуниста, селянина-кооператор, строителя на социализма, граничаря, бригадира, пионерчето и др.

През периода се забелязва изразена тенденция за намаляване броя издадени заглавия, но за увеличение на тиражите (напр. в 1945 г. общият тираж на българската книгоиздателска продукция е 9 милиона екземпляра, а пет години по-късно – 18 милиона; също така се увеличава и средният тираж за една книга – от 6700 екз. на 8700 екз.).

Най-големите изменения се забелязват в областта на учебната и учебно-помощната литература и на издаване на български класически и съвременни писатели, както и на съветска художествена литература.

Промените в профила на издаваната продукция са директно обвързани с обществено-политическата ситуация и икономическото развитие – напр. изразено място заема групата издания „марксизъм-ленинизъм“. Сред преводната художествена, учебна, обществено-политическа и научна литература безусловно доминира съветската литература. Преводите от руски отбелязват неотклонно покачване – в 1948 г. те са 15 % от цялата годишна издателска продукция, в 1949 г. – 27 % и в 1950 г. – 34 %. Още по-изразително е мястото на преводите от руски сред преводната литература: 66% в 1948 г., 82,5 % в 1949 г. и 89,3% в 1950 г.

II.4. Третата глава–„*Ръководено книгоиздаване*“, включва периода 1952 – 1956 г. В него се открояват няколко основни тенденции. Първата е на окончателното утвърждаване на модела на социалистическото книгоиздаване – централизирано и координирано и с преодоляването на организационни и технологични недостатъци. Втората се изразява в поставянето на издателските и разпространителски дейности под контрола на централна цензурна институция – създаденото в края на 1952 г. Главно управление по въпросите на литературата и издателствата (Главлит).

Първият параграф „*Идеологически контрол и трансформации – книгоиздаването между сталинизма и началото на десталинизацията*“ извежда основните параметри на развитието на книгоиздателската сфера. Това е период на противоречиви процеси: от една страна, силно навлизане на съветската художествена и учебна литература, почти замирането на преводи на съвременни западни автори; от друга, се забелязва повишаване качеството на полиграфическата и съставителска дейност; има изразена положителна

промяна при художественото оформяне на книгите. Продължава тенденцията на силно обвързване на българското книгоиздаване със съветски образци. Това особено силно проличава в областта на учебната и на научно-популярната литература.

Типична за силната идеологизация е „съветизацията“ на учебниците – процес на постепенно заменяне на българските учебници по определени дисциплини с преводни съветски. Друга тенденция е на засиленото внимание към българското литературно наследство и към произведения на писатели от периода до 9 септември 1944 г., подложени на преследване или напълно пренебрегвани след преврата от септември 1944 г. Характерни за противоречивото развитие през третия период са процесите на приобщаване на писателите (които започват още от 1947 г., но достигат връх през 1952 – 1956 г.).

Едновременно с тоталната идеологизация започва и друг, противоположен процес: след смъртта на Йосиф Сталин (март 1953 г.) се забелязват примери на либерализиране, които се изразяват най-вече в публикуване на произведения от автори, репресирани или пренебрегвани от режима. Частично се преосмисля и отношението към българското литературно наследство от междувоенния период.

В края на периода започва бавен, криволичещ процес на отслабване на някои догми, на разширяване кръга на теми и сюжети, на изразяване на становища, немислими година-две по-рано.

Вторият параграф „*Главлит – върховната форма на контрол на книгоиздаването (Създаване, същност, дейност)*“ е изцяло посветен на формите на цензура. В първия подпараграф се прави преглед на цензурните практики, предшестващи създаването на специална цензурна институция – Главлит. Отделено е внимание на подходите на Главната дирекция на издателствата, полиграфическата промишленост и търговията с печатни произведения и са анализирани списъците на забранявана литература.

Вторият подпараграф е посветен на Главлит. Цензурното ведомство е типична тоталитарна цензурна формация, организирана изцяло по съветски модел. Интензивно се прочистват фондовете на библиотеките, поставя се под пълен контрол вносът и износът на литература; рязко се ограничава антикварната книготърговия. За своето кратко съществуване – приблизително три години и половина до закриването ѝ през лятото на 1956 г., Главлит успява не само да постави под контрол книгоиздаването, но и да промени

силно фондовете на библиотеките, да установи в тях система на ограничения, която продължава да съществува до края на комунистическия период. Косвен, но важен резултат от действията на цензурната институция, е създаването на система на страх и самоцензура. С края на Главлит обаче книгоиздателската политика се променя. Не се създава нова цензурна институция; контролът се прехвърля в самите издателства

Третият параграф „Характерни процеси в областта на книгоиздаването“ е фокусиран върху преводите, издаването на научно-популярна литература и илюстрацията. Направен е преглед на преводната литература на български и от български език. В този период кулминация достига едностранчивостта в представянето на чужди literaturи. Превеждат се автори предимно от Съветския съюз, следвани от писатели от социалистическите страни и представители на западни „прогресивни“ literaturи. В края на периода се забелязва тенденция за увеличаване на преводите на западни класически и съвременни автори. При преводите от български се установява традиция за популяризиране зад граница на българската художествена литература, основно в Съветския съюз и другите държави от социалистическия блок, практика, която по отношение на европейските социалистически страни се задържа до 80-те години на века.

Подобна е ситуацията в областта на научно-популярната литература: доминират преводите от руски, а в 1956 г. вече се забелязва засиленото присъствие на български автори.

Успехите на художественото оформяне на издаваните книги определя необходимостта въпросите за илюстрацията да бъдат дадени в тази глава. По това време художественото качество на продукцията е обект на най-интензивно разглеждане. Установените тогава тенденции (повишено внимание към общото художествено оформление на книгите, привличане на широк кръг художници като оформители и илюстратори на книги, създаване на българска илюстрационна школа) са в сила фактически до края на социалистическото книгоиздаване.

II.5. Заключение

За развитието на българското книгоиздаване през периода 1944 – 1956 г. могат да се направят следните изводи:

- ликвидира се плуралистичната пазарна книгоиздателска практика, утвърдена в страната от началото на ХХ в.
- създава се контролирано, ръководено и насочвано книгоиздаване, поставено изцяло в услуга на политиката на Комунистическата партия и правителството.
- многообразието на полиграфически предприятия и книгоиздателски фирми се заменя с централизирана полиграфическа система и много малък брой профилирани книгоиздателства.
- изгражда се модерна полиграфическа база, която позволява отпечатването на книги във високи тиражи при високи изисквания за качество на изработката.
- въвеждат се основни нормативи и показатели, които унифицират и улесняват издателските процеси
- постепенно цялото книгоразпространение се централизира и поставя под пълен държавен контрол.
- вносът и износът на литература се поставя под контрол, а фактически – под възбрана.
- създава се система от ограничения и забрани, които унифицират книгоиздателската продукция по тематика.
- въвежда се предварителна цензура, която достига до всеобхватност с изграждането на специализирано цензурно ведомство.
- прочистват се фондовете на библиотеките от литература, която не отговаря на идеологическите критерии на режима.
- рязко се променя обликът на издаваната продукция: доминират преводите на съветска художествена, научна, научно-популярна и учебна литература; променя се изцяло тематиката на издаваната художествена литература.
- постигнатото през разглеждания период по същество е модернизация на полиграфия, книгоиздаване и книгоразпространение; то създава основа за по-нататъшното развитие на модерно, ефективно книгоиздаване.

•установена е книгоиздателска практика, която поставя всяка инициатива в разглежданата сфера под строг контрол и самоконтрол; гарантирано е унифицирането на инициативи и прояви; това позволява и след закриването на цензурното ведомство процесите на контрол и забрана да продължават успешно да функционират през следващите три десетилетия.

•цялостното развитие на българското книгоиздаване през периода 1944 – 1956 г. е пример за проявата на политическо ръководство; измененията в системата на организационна обвързаност, ръководство, контрол, основни теми на дневния ред и др. илюстрират обвързаността на книгоиздаването с промените в идеологическите постановки, с партийните решения, с основните насоки на влияния и заимстване от Съветския съюз.

II. 6. Приложения

За илюстриране процесите в книгоиздателската сфера са представени списъци:

– на издателства, създадени преди септември 1944 г. и продължили съществуването си през преходния период;

– на издателски фирми, създадени в 1944 – 1948 г.;

– на обществени и на полиграфически предприятия с книгоиздателска дейност през същите години;

– на новосъздадените издателства, оформили през 1948 г. новата система на книгоиздаване; както и списък на основните нормативни актове от периода 1944 – 1956 г., отнасящи се до книгоиздаването.

В отделно приложение са включени факсимилета от корици и илюстрации, характерни за ранното социалистическо книгоиздаване.

III. Справка за научните приноси на дисертационния труд

1. За първи път книгоиздаването от периода 1944 – 1956 г. е разгледано аналитично, цялостно и като самостоятелна сфера на дейност.

2. Политиките в областта на книгоиздаването са показани в тяхната комплексност – организационни, технологични и идеологически измерения (включително и като сфера на разпространение на идеология и инструмент за масова политическа пропаганда).

3. Въведена е периодизация, която отразява логиката на развитие в разглежданата сфера: 1944 – 1948 г. – период на преход с частно книгоиздаване, поява на множество нови издателски фирми и инициативи и ясно изразена тенденция на налагане на нова тематика; 1948 – 1952 г. – период на формиране и утвърждаване на социалистическата книгоиздателска система; 1952 – 1956 г. – период на противоречиви процеси: първоначално тотален контрол и последвала либерализация, окончателно утвърждаване на новите книгоиздателски практики, най-високата точка от присъствието на съветската тематика в книгоиздателската продукция, създаване и съответно ликвидиране на централизирано цензурно ведомство.

4. Открити са основните акценти в процесите, характерни за развитието на книгоиздаването: модернизация на полиграфическия сектор, регламентиране на формите на книгоразпространение, реструктуриране и профилиране на книгоиздателствата, унифициране на редакционната технология, перспективно планиране, увеличаване на тиражите, съчетано с налагане на теми, сюжети, начин на интерпретация.

5. Показани са водещите тенденции в областта на книгоиздаването на такива основни и ориентирани към масова читателска аудитория групи издания като художествена, учебна и учебно-помощна и научно-популярна литература.

6. Обобщено е представено развитието в сегмента на преводната литература; открити са идеологически обусловените деформации при представяне на чужди писатели на български език; разгледано е състоянието на преводите на български автори на чужди езици.

7. Въведени в обръщение са неизползвани или пренебрегвани източници – издателски планове и отчети, издателски каталози и библиографски сведения; публикации от опозиционния периодичен печат.

IV. Списък на публикации по темата на дисертацията

1. Плурализъм и ограничения в българското книгоиздаване (септември 1944 – май 1948) // Хармония в различията. Сборник доклади. С., 2018, с. 388–393.

2. Френската художествена литература на български 1918-1947 // Обществото на знанието и хуманизмът на ХХІ век. XV национална научна конференция с международно участие. Сборник доклади. С., 2018, с. 254–261.

3. Традиция и промяна – единство на противоположностите (Българското книгоиздаване в преходния период 1944-1948 г.) // Хармония в различията. Сборник с доклади. С., 2019, с. 578–586.

4. Книгоиздателски тенденции в години на преход (1944–1948) // Библиотеки, четене комуникации. Сборник с доклади от 18-тата национална научна конференция с международно участие. Велико Търново, ноември 2019. В. Търново, 2020, с. 298–305.